

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van liefdadigheid naar abortusstrijd: Leidse vrouwen en de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860 tot 1990

Steen, A.P.W. van

Citation

Steen, A. P. W. van. (2023, November 22). *Van liefdadigheid naar abortusstrijd: Leidse vrouwen en de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860 tot 1990*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3663571>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3663571>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

4 Vrouwenbond, Onderlinge Vrouwenbescherming en seksuele hervorming

De tweede vrouwenvereniging met een emancipatoir doel in Leiden was de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn (NVVZB). Deze vond na de landelijke oprichting in 1884 in Leiden aansluiting bij het 'liefdadige' Doorgangshuis, waar ongehuwde moeders in christelijke sfeer werden opgevangen. De NVVZB kreeg een niet-christelijke tegenhanger in de Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming (VOV) die 1897 landelijk werd opgericht en in 1902 een afdeling in Leiden kreeg. Beide hadden zowel een 'zorgaspect', het opkomen voor ongehuwde moeders en hun 'onwettige' kinderen, als een emancipatoir doel, het strijden tegen de dubbele seksuele moraal die sprak uit het bij wet verboden onderzoek naar het vaderschap. Hierdoor moesten ongehuwde moeders de morele en financiële gevolgen vaak alleen dragen, terwijl de vaders nergens op werden aangesproken.

Ongehuwd moederschap bestond in het hele land, maar in Leiden lag het percentage onwettige geboorten voor de eeuwwisseling met rond de tien procent wel hoog. Dit werd mede veroorzaakt doordat ongehuwde moeders, ook van buiten Leiden, gratis konden bevallen in het Academisch Ziekenhuis. Een andere oorzaak voor het hoge percentage was de aanwezigheid in Leiden van studenten en soldaten, die waren gelegerd in de Witte Poort- en Doelenkazerne. Er woonde in Leiden ook een groot aantal dienstboden. Inwonende dienstboden waren een kwetsbare groep.¹⁹⁹ Studenten en soldaten vormden de clientèle van de bordelen, waartegen de NVVZB de strijd aanbond. In Leiden waren deze 'huizen van ontucht' - overwegend uitgebaat door vrouwen - geconcentreerd in de wijk De Camp, rond het Vrouwenkerkhof.²⁰⁰ De prostituees moesten zich onderwerpen aan een geneeskundig onderzoek in het Academisch Ziekenhuis, waar medisch studenten praktijkervaring opdeden.

Zowel de NVVZB als de VOV hadden een politiek doel, zodat het de vraag is welke invloed de veranderde wetgeving had op de ontwikkeling van deze organisaties. Die wetgeving was dat in 1909 het onderzoek naar het vaderschap was toegestaan. In 1911 volgde de Zedelijkheidswet, waarmee bordelen verboden werden evenals vrouwenhandel. Deze wet was voorgesteld door een katholieke minister Regout die de confessionele meerderheid in de Tweede Kamer meekreeg. Met deze wet werd het werk van de Nieuw Malthusiaansche Bond (NMB), die voorbehoedmiddelen propageerde, als zedeloos verklaard en daarom beteugeld. Verder werden de verboden op pornografie en abortus aangescherpt en in artikel 248bis kwam een verbod op 'gelijkgeslachtelijke' seksuele contacten van een meerderjarige en een minderjarige. Een minderjarige was iemand onder de 21 jaar. Voor heteroseksuele contacten lag de grens op 16 jaar. Deze discriminerende bepaling gaf de aanzet tot oprichting van de eerste homo-organisatie.

In *De orde van het vaderschap* gaat Selma Sevenhuijsen uitgebreid in op de discussies en acties omtrent de thema's vaderschap, ongehuwd moederschap en prostitutie en de standpunten die de NVVZB en de VOV daarover innamen.²⁰¹ In dit hoofdstuk gaat het om de concrete verschillen tussen deze twee organisaties met daarbij vragen naar een mogelijk bestaande infrastructuur, naar doel, bestuursleden, (verloop in de) aanhang, actierepertoire, de relatie tot de vrouwenkiesrechtbeweging, tot de Leidse universiteit en tot andere organisaties die zich op vlak van seksualiteit bewogen, zoals de NMB en de Rein Leven Beweging die seksuele onthouding voorstond. En was er al wat zichtbaar van

---

¹⁹⁹ Een voorbeeld hiervan is mijn Leidse overgrootmoeder, die als dienstbode ongehuwd zwanger raakte. Zij beviel in 1882 in het Academisch Ziekenhuis van mijn oma, Maria van Dieren, die opgroeide bij haar tante, de zus van haar moeder, die naaister was. Haar moeder trouwde twee jaar later met een smid en zij kregen nog acht kinderen, maar 'voorkind' Maria bleef bij haar tante. Zij ging werken in de zeepfabriek, mogelijk Sanders, en trouwde in 1905 in Leiden met mijn eveneens in Leiden geboren opa Wim van Steen (koetsier).

²⁰⁰ In 1889 waren er zeven bordelen: D.J. Noordam, 'Een gezond lichaam of een reine geest. Kruistochten tegen onzedelijkheid in Leiden. I. 1811-1889', *Leids Jaarboekje* (1992) 150-181 en idem II. 1889-1912, *Leids Jaarboekje* (1994) 149-169, 168.

²⁰¹ Sevenhuijsen, *De orde van het vaderschap*, 109-174.

de thema's abortus en homoseksualiteit die in de tweede feministische golf een grote rol gingen spelen?

4.1 De oprichting van de NVVZB landelijk en in Leiden en de activiteiten

In 1884 richtten de Haagse adellijke zussen Anna en Marianne van Hogendorp de NVVZB op, daartoe aangezet door de Britse Josephine Butler. Die had eerder dominee Pierson van de Heldring-gestichten geïnspireerd tot oprichting van de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie (NVP) die mannen, vooral christelijke, verenigde. Butler was een kruistocht begonnen tegen legalisering van prostitutie in de vorm van bordelen en tegen het verplicht medisch onderzoek van de prostituees, bedoeld om de verspreiding van geslachtsziekten te bestrijden. In Nederland bestond dezelfde situatie en Butler vond dat ook vrouwen zich voor deze zaak moesten inzetten, waaraan de zussen Van Hogendorp gehoor gaven. De NVVZB voerde niet alleen strijd tegen de bordelen, maar ook tegen het verboden onderzoek naar het vaderschap, waardoor ongehuwde moeders er - financieel - alleen voor stonden. De relatie tussen deze strijdpunten was dat ongehuwde moeders alles zouden doen om aan de kost te komen en zo een makkelijke prooi waren voor 'vrouwenhandelaren'. Daarbij werden ongehuwde moeders als 'gevallen vrouwen' gezien, dus als prostituees.²⁰²

De NVVZB was een landelijke vereniging met leden en een hoofdbestuur in Den Haag en trachtte haar doelen te bereiken 'door het levend en het geschreven woord'.²⁰³ Daartoe organiseerde de NVVZB-bijeenkomsten en gaf een maandblad uit, het *Orgaan*. De NVVZB richtte zich met adressen en petitie tot regering en parlement, al was het aanvankelijk de bedoeling dat de NVVZB het politieke werk overliet aan de mannen van de NVP.²⁰⁴ De NVVZB sloot zich aan bij de Nationale Vrouwenraad, waarvan de weduwe Marianne Klerck-van Hogendorp in 1898 de eerste presidente werd.

De Leidse NVVZB-leden waren betrokken bij het Doorgangshuis en manifesteerden zich in 1885 en 1890 in de strijd tegen de prostitutie, waarbij het ging om ondersteuning van een landelijke handtekeningactie. In 1885 ging het om handtekeningen onder een adres van de NVVZB aan de Staten Generaal om aan te dringen op maatregelen tegen de handel in 'blanke slavinnen' ofwel de exploitatie van prostituees. In 1890 ging het om een actie tegen 'de van overheidswege bescherming der ontucht' dus tegen de bordelen. Het adres lag in 1885 ter ondertekening bij een boekhandel in de Breestraat, in 1890 lagen er voor mannen en vrouwen aparte lijsten in twee boekhandels, wellicht om vrouwen over de drempel te helpen bij dit gevoelige onderwerp.²⁰⁵

In 1900 volgde een plaatselijke actie. Twee Leidse NVVZB-leden – een daarvan was de bij liefdadigheid genoemde De Wolff-Middendorp – ondertekenden een verzoek aan de gemeenteraad tot opheffing van de bestaande verordening op de bordelen. Het adres was medeondertekend door de NVP en alle protestantse kerken en organisaties, behalve de vrijzinnig hervormden van de NPB.²⁰⁶ Het verzoek had niet onmiddellijk succes, maar in 1904 werden de bordelen in Leiden verboden, een maatregel die vooruitliep op de landelijke wetgeving van 1911. Daarna stond de NVVZB pas in 1907 weer in een Leidse krant met een verslag van een NVVZB-vergadering, waarop een – eerst voorlopig - bestuur was geïnstalleerd. De vergadering was – met gebed – geopend door **Anna Helena van Rhijn-Snouck Hurgronje (1837-1917)**, die voorzitter werd en al bestuurslid was van het Doorgangshuis.²⁰⁷

---

²⁰² Zie voor deze begrippen: De Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen*.

²⁰³ J.M. Beelaerts van Blokland-Kneppelhout en A. van Hogendorp eds., *Gedenkboek. Vijf en twintig jaren arbeids van den Nederlandschen Vrouwenbond tot verhooging van het Zedelijk Bewustzijn* (Groningen 1909).

²⁰⁴ De eerste vrouwenpetitie, gericht aan de koning, stamt uit 1842 en had de afschaffing van de slavernij tot onderwerp. De petitie ging uit van 129 Rotterdamse christelijke en liberale dames waarvan velen banden hadden met Groot-Brittannië: Janse, *De Afschaffers*, 65.

²⁰⁵ Van Steen: "vol moed en blakende van ijver", 154.

²⁰⁶ De Wolff-Middendorp was betrokken bij de christelijke Fabrieksschool en het Diaconessenhuis. De ander was Maria Westerman Holstijn-Hofstede. Ondertekenaars: *Handelingen van de Raad 15-11-1900*.

²⁰⁷ *Leidsch Dagblad* 16-3-1907. Andere bestuursleden waren Clara Roskes-Duymaer van Twist, getrouwd met een kapitein in het Oost-Indisch leger, allebei kinderen van een apotheker, Marie van Eldik, dochter van een boekhouder, predikantsechtgenote Maria Rudolph-Frijlinck, die alle drie ook in het bestuur kwamen van het

Anna werd geboren in Zeeland als dochter van een dominee, die zijn vrouw met zes kinderen verliet voor een andere vrouw. Hiermee kreeg hij nog vier kinderen, onder wie de latere Leidse hoogleraar en islamkenner. Dochter Anna had twee echtgenoten overleefd. De eerste, Vernhout, was een jaar na hun huwelijk overleden in Paramaribo, waar hij president was van het Collegie der Kleine Zaken, een rechtbank voor minder zware delicten. Na zijn overlijden kwam zij terug naar Nederland waar hun zoon werd geboren. Haar tweede echtgenoot, Van Rhijn, die in 1887 overleed, was een predikant met emeritaat.

Van Rhijn-Snouck Hurgronje had in 1907 de NVVZB-jaarvergadering naar Leiden gehaald, de 22^e, die werd geopend door hoofdbestuurlid Johanna Beelaerts van Blokland-Kneppelhout.²⁰⁸ Zij kondigde de sprekers aan, onder wie Pierson. Onderwerpen waren vrouwenkiesrecht, acties tegen woeker, tegen het Nieuw-Malthusianisme, dus tegen het gebruik van voorbehoedmiddelen, en tegen handel in meisjes. Tevens werd Josephine Butler herdacht die in december 1906 was overleden. Bij het onderwerp vrouwenkiesrecht was de vraag of de NVVZB moest deelnemen aan het in 1908 in Amsterdam te houden Internationale Congres voor Vrouwenkiesrecht. Hoewel de leidsvrouwen van de NVVZB, de zussen Van Hogendorp, lid waren van de Haagse VvVK-afdeling, leidde deelname onder de leden tot de nodige discussie. Een mej. Scholten uit Alphen aan den Rijn verklaarde zich een tegenstander van vrouwenkiesrecht op basis van Gods woord. Daarin zou namelijk nimmer sprake zijn geweest dat de vrouw invloed op maatschappelijk gebied zou hebben. Een discussie en stemming volgden. De tegenstem van Alphen kreeg alleen steun vanuit Scheveningen. Negen andere afdelingen met mandaat verklaarden zich voor.

Leiden kon nog geen beslissing nemen en wilde eerst overleg met de achterban. Op de afdelingsvergadering stemde het vijfhoekpige bestuur met vier stemmen en één onthouding tegen. De opgekomen leden waren evenmin voor deelname aan het vrouwenkiesrechtcongres. Zij achtten het stemrecht voor de vrouw niet nodig om tot een hoger peil van zedelijk leven te komen.²⁰⁹ Met dit standpunt toonde Leiden zich conservatiever dan de meerderheid in de NVVZB die voor deelname aan het vijfdaagse congres stemde. Anna van Hogendorp speelde daar een prominente rol door bij het afscheidsdiner, waar 450 vrouwen uit vele landen aanzaten, in vier talen een dronk uit te brengen op de koningin.

Leidse NVVZB-leden sloten zich niet aan bij de VvVK, maar vlak voor het Congres voor Vrouwenkiesrecht was de Bond voor Vrouwenkiesrecht opgericht die zich als gematigder dan de VvVK presenteerde. Bij deze Bond staan wel drie NVVZB-vrouwen op de Leidse ledenlijst van 1910. De eerste is Van Rhijn-Snouck Hurgronje, die wel protest aantekende als gelovige vrouw, zoals ze schreef, toen de NBvVK een vergadering op zondag had gepland.²¹⁰ Zij was in 1910 de vertegenwoordiger van de Leidse NVVZB op de jaarvergadering van de Nationale Vrouwenraad die in Leiden werd gehouden. Voorafgaand aan deze driedaagse bijeenkomst in de Stadsgehoorzaal konden degenen die dat wilden zich onder leiding van Anna van Hogendorp en Cornelia de Bruijn Kops in gebed verenigen 'om een zegen te vragen op de werkzaamheden van die dagen'.²¹¹ De Bruijn Kops had - voor zij naar Den Haag verhuisde - in Leiden in het bestuur van de Leidsche Kinderbewaarpplaats en de Gustaaf-Adolf-Vrouwenvereniging gezeten en haar ouders waren betrokken bij het Doorgangshuis. Na haar verhuizing kwam zij in de redactie van het *Orgaan* en in het NVVZB-hoofdbestuur.

De twee andere NVVZB-bestuursleden op de ledenlijst van de Bond voor Vrouwenkiesrecht hadden - net als een groot aantal andere vrouwen in de vrouwenkiesrechtbeweging - in het onderwijs gewerkt en waren niet afkomstig uit een hoger milieu. De kasteleinsdochter Wilhelmina Veldhuijzen-Dee bood, voor haar huwelijk met een arts, cursussen aan in onder andere het maken van

---

Tehuis voor Vrouwen en Van Eldik ook in dat van De Toevlucht, en Weltje Hoekstra, die tevens directrice was van het Doorgangshuis.

²⁰⁸ Kneppelhout was de in Leiden geboren dochter van een gemeenteraadslid en in 1870 uit Leiden vertrokken. Haar adellijke echtgenoot was politicus in Den Haag.

²⁰⁹ *Leidsch Dagblad* 13 en 14-5-1907 en 6-11-1907.

²¹⁰ Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.9: brief van 15-3-1910.

²¹¹ *De Nieuwe Courant* 11-03-1910.

reformkleding. Kleermakersdochter Wilhelmina IJdo-Weyers was voor haar huwelijk met een HBS-leraar tot hoofdonderwijzeres opgeklommen.²¹² Haar man kwam in Indië te werken, maar na zijn overlijden keerde zij naar Leiden terug en hertrouwde een weduwnaar, de eigenaar-oprichter van de Stoom-Boek- en Steendrukkerij aan de Hooglandse Kerkgracht. Behalve deze drie leden die buiten de eigen geloofskring traden, was er nog NVVZB-secretaris Anna Fontein-Morks, de vrouw van een architect, die zitting nam in het Leidse comité voor de tentoonstelling De Vrouw 1813-1913.²¹³

Mogelijk als gevolg van de wet van 1909, waarmee het onderzoek naar het vaderschap niet langer verboden was, en de zedelijkheidswetten van 1911 liep het aantal opgevangen vrouwen in het Doorgangshuis terug en sloot het de deuren. Dit was mede vanwege financiële problemen. Voor meer financiële armslag besloot de NVVZB-afdeling in 1912 een rechtspersoon te worden, waardoor legaten konden worden verkregen. Dit was van belang om een nieuwe activiteit op te zetten: een Tehuis voor Vrouwen, een soort hotel dat reizende onderwijzeressen en studentes onderdak bood in een christelijke omgeving.²¹⁴ Deze reizigers konden eerder terecht in het gebouw van de christelijke wijkverpleging Phebe, maar daar was onvoldoende ruimte. Om giften te genereren voor het Tehuis was eerst een circulaire verspreid in kleine kring. Vervolgens ging een intekenlijst rond onder Leidse ingezetenen en verschenen oproepen tot steun in de krant. Later werd nog een paar keer een bazaar georganiseerd. Subsidieverzoeken waren door de gemeente afgewezen.²¹⁵ Het Tehuis bleef ressorteren onder de NVVZB en bestond tot begin jaren dertig.

In 1922 was er weer een NVVZB-jaarvergadering in Leiden, die met gebed werd geopend door hoofdbestuurlid De Bruijn Kops. Geconstateerd werd dat het aantal ongehuwd zwangere meisjes dat zich voor onderdak meldde beperkt was. Als reden werd geopperd dat zij hun positie minder als een schande ervoeren.²¹⁶ Ondanks de geconstateerde terugloop van het aantal ongehuwd zwangere meisjes dat een onderkomen zocht, organiseerde de Leidse NVVZB in 1924 een collecte voor een nieuw tehuis, De Toevlucht. Dit tehuis had als doel de bescherming van jonge meisjes en het voorthelpen van ongehuwde moeders en was daarmee een - verlate - doorstart van het Doorgangshuis. In de kranten werd dit keer niet gesproken over zondebesef en redding, zoals bij oprichting van het Doorgangshuis, en was De Toevlucht daardoor toegankelijker.²¹⁷

De Toevlucht kwam onder het beheer van de nieuw opgerichte Vereniging voor Christelijke Jeugdhulp, waarvoor de NVVZB weer net als voor het Tehuis voor Vrouwen de bestuursleden leverde. Dit waren onder anderen voorzitter Helena Eigeman, een dochter van de directeur van de Leidsche sajefabriek, penningmeester IJdo-Weyers en - tamelijk uitzonderlijk – een hoogleraarsechtgenote, Sophia van Nes-van der Pol. Haar man was wel predikant geweest.²¹⁸ Van Nes opende in 1939 de 55^e Algemene Jaarvergadering van de NVVZB in Leiden, waar een vrouw sprak over het werk van de NVVZB in Nederlands-Indië.²¹⁹ De Indische NVVZB-afdeling, die in 1895 was opgericht, nam het op voor de

---

²¹² De schoonmoeder van Dee was tot op hoge leeftijd stadsverloskundige geweest. De moeder van Weyers was voor haar huwelijk dienstbode.

²¹³ Fontein-Morks staat, net als Van Rhijn, vermeld in het *Gedenkboek* van de NVVZB en als afdelingssecretaris in het *Vrouwenjaarboekje voor Nederland* (hierna: *Vrouwenjaarboekje*) van 1912-1918. Dit *Vrouwenjaarboekje* verscheen van 1905 tot en met 1920, met daarin hoofdbestuurleden, afdelingssecretarissen en ledentallen van verenigingen door en voor vrouwen.

²¹⁴ Inwonende dienstmeisjes waren welkom op woensdag- en zondagavond om hun vrije tijd door te brengen met handwerken of verstelwerk. Dankzij een gulle schenking kon onder orgelbegeleiding gezongen worden: *Leidsch Dagblad* 14-3-1908 en 29-1-1910.

²¹⁵ *Leidsch Dagblad* 6-9-1911, 31-5-1912 en 25-1-1913, subsidieverzoek: *Handelingen van de Raad* 27-9-1916.

²¹⁶ *Leidsch Dagblad* 21 en 22-4-1922.

²¹⁷ *Nieuwe Leidsche Courant* 23-4-1924.

²¹⁸ *Leidsch Dagblad* 19-10-1925. Eigeman bleef twintig jaar voorzitter: *Leidsche Courant* 2-11-1949. Van Nes-van der Pol zat net als Eigeman ook in het bestuur van het Tehuis voor Vrouwen en Van Nes daarbij nog in dat van de christelijke wijkvereniging Phebe.

²¹⁹ *Leidsch Dagblad* 8-6-1939. De spreekster was 'mej. mr. Fransz'.

Njai en hun kinderen.²²⁰ Deze vrouwen van Nederlandse militairen verkeerden als ongehuwde moeders in een rechteloze positie.

De NVVZB bestond in Leiden tot de oorlog voort. Het aantal Leidse leden is niet bekend. Landelijk was de daling van het ledental ingezet na 1914 en lag toen, aldus het *Vrouwenjaarboekje*, op 4500. Hiervan waren er in 1920 nog 3200 over en in 1925 2000.²²¹ Bij de verdere daling van het landelijke ledental van de NVVZB in de jaren twintig kan de concurrentie van de nieuwe vrouwenvereniging, de Nederlandsche Christen Vrouwenbond (NCVB) een rol hebben gespeeld. De reden voor oprichting was dat vrouwen in 1919 kiesrecht hadden verkregen en de NCVB wilde vrouwen voorlichting geven over maatschappij en staatkunde. De NCVB verenigde vrouwen van verschillende protestantse richtingen, maar dat was niet eenvoudig geweest vanwege de uiteenlopende opvattingen over de plaats van de vrouw in de maatschappij.²²² De NCVB werd lid van de Nationale Vrouwenraad - maar onthield zich van stemming bij politieke onderwerpen - en zou uitgroeien tot de grootste vrouwenvereniging in Nederland. Twee jaar na de landelijke oprichting kwam in 1921 een NCVB-afdeling in Leiden tot stand. Deze had een personele band met de NVVZB in de persoon van Van Nes-van der Pol, dus hier werkten de twee verenigingen samen.²²³

4.2 De oprichting van de VOV landelijk en in Leiden en de activiteiten

De Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming (VOV) was in 1897 opgericht en had hetzelfde doel als de NVVZB, maar niet de christelijke moraal. Oprichters waren de VvVK-leden Marie Rutgers-Hoitsema uit Rotterdam en Annette Versluys-Poelman uit Amsterdam, die voorzitter werd van het hoofdbestuur.²²⁴ Versluys stond voor 'radicale solidariteit van feministen met vrouwen die door een onzedelijke dubbele seksuele moraal getroffen waren, waar alle vrouwen onder te lijden hadden'. Zij zag daarmee in de VOV meer dan alleen 'filantropisch maternalisme'.²²⁵ Die filantropie van de VOV kreeg vorm in tehuizen, zoals het in 1905 in Amsterdam opgerichte tehuis Annette, genoemd naar Versluys-Poelman. Ander tehuizen voor 'onverzorgde zuigelingen' kwamen in Rotterdam en Den Haag. De zorg in deze tehuizen was erop gericht dat moeder en kind konden samenblijven door de kinderen enige tijd op te vangen als de vrouw na de bevalling weer aan het werk ging.²²⁶

De VOV deed niet aan prostitutiebestrijding, maar had wel een vooraanstaand lid dat zich daaraan wilde committeren. Dit was Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck. Zij liet zich in 1902 door Klerck-van Hogendorp overhalen om te spreken, niet alleen namens de NVVZB maar ook namens andere organisaties die een 'monsterverbond' hadden gevormd in hun kruistocht tegen de legale 'huizen van ontucht'. De twee vrouwen kenden elkaar uit de Haagse VvVK-afdeling. In haar lezing verbond Wijnaendts Francken-Dyserinck de strijd tegen de gelegaliseerde prostitutie met het vrouwenkiesrecht:

De vrouw wordt geëxploiteerd - aan de vrouw de taak zich daar krachtig tegen te verzetten. (...) De toestand zou anders zijn, zoo de vertegenwoordiging des volks niet uit mannen alleen bestond. Er is een beweging om aan vrouwen het stemrecht te doen toekennen: hier heeft elke vrouw een stem. Laat ze toonen, dat recht waard te zijn. Laat alle aanwezige vrouwen stemmen voor de motie, waarbij aangedrongen wordt op het verkrijgen van een Rijkswet, die

---

²²⁰ Petra de Vries, *Hogendorp, Mariane Catherine van*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Hogendorp_van [24/01/2018].

²²¹ *Vrouwenjaarboekje* 1911-1914: NVVZB-ledental: 4500; in 1915 was dit gedaald naar 4000.

²²² *Nieuwe Leidsche Courant* 16-10-1969.

²²³ *Leidsch Dagblad* 12-1-1921. Zij was secretaris van de NCVB. Voorzitter was Adriana Schokking-Metelerkamp, de vrouw van een predikant en CHU-politicus, die burgemeester van Katwijk werd.

²²⁴ Posthumus-van der Goot e.a., *Van Moeder op Dochter*, 180.

²²⁵ Aldus Myriam Everard op de website *Wilhelmina Drucker*: <https://www.wilhelminadrucker.nl/nl/wilhelmina-drucker-oud-17-jaar>.

²²⁶ *Leidsch Dagblad* 3-5-1957.

het houden van bordeelen verbiedt. Die wet bestrijdt niet de geheele kwaal - slechts een symptoom ervan: maar zij constateert dan toch de ziekte.²²⁷

Wijnaendts Francken-Dyserinck herhaalde de lezing op diverse plaatsen in Nederland en in 1904 sprak zij op het internationale vrouwencongres in Berlijn - in het Duits - over 'reglementering en sanitair toezicht der prostitutie'.²²⁸ Na haar terugkeer naar Nederland werd zij op de VOV-jaarvergadering tot presidente benoemd, als opvolger van Versluys-Poelman.²²⁹ Zij zette een koerswijzing in want anders dan Versluys-Poelman vond Wijnaendts Francken solidariteit met de ongehuwde moeders misplaatst. Het ging haar er om de kinderen in bescherming te nemen.²³⁰ Wijnaendts Francken woonde van 1909 tot 1916 in Leiden, maar drukte ook daarvoor en daarna haar stempel op de (Leidse) vrouwenbeweging en krijgt hier daarom alvast een korte introductie.

Esther Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck (1879-1956) groeide op in Rotterdam, waar zij een aantal jaren het gymnasium volgde en zich net als haar moeder sociaal bewogen toonde met Toynbee als inspiratie. Haar vader was een doopsgezinde predikant en was als letterkundige lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. In 1913 zou zijn dochter als lid toegelaten worden vanwege haar schrijfoeuvre. In 1897 was zij getrouwd met een academicus en ging in Den Haag wonen. Het echtpaar kende de nodige strubbelingen die uiteindelijk tot een scheiding leidden, maar over een ding zouden zij het eens zijn geweest: geen kinderen.²³¹ In het blad voor medici: *Vox Medicorum* nam Wijnaendts Francken het dan ook op voor de Nieuw Malthusiaansche Bond die in hetzelfde blad was beschimpt door een tegenstander van het gebruik van de voorbehoedmiddelen, waarover hieronder meer. Wijnaendts Francken zou naam maken als medeoprichter van de NBvVK, de afsplitsing van de VvVK. In 1909 verhuisde het echtpaar naar Leiden. Dit was het jaar dat Wijnaendts Francken aftrad als voorzitter van de VOV en zich - tijdelijk - terugtrok uit het publieke leven.

In Leiden bestond sinds 1902 een VOV-afdeling, die was opgericht na een wervende toespraak door hoofdbestuur lid Mathilde Cohen Tervaert-Israëls.²³² Bij die gelegenheid las een ander hoofdbestuur lid, Anna van Sandick-van Schilfgaarde voor uit haar brochure *Uitgestootenen van de maatschappij*, geschreven voor de VOV ter ondersteuning van het doel.²³³ Het doel van de Leidse afdeling was hetzelfde als dat van de landelijke VOV maar met speciale aandacht voor dienstboden, die in de problemen waren geraakt. De oprichting van de afdeling riep een reactie op van het Doorgangshuis, omdat de VOV het deed lijken alsof er nog niets voor de ongehuwde moeders in Leiden gebeurde. Voorzitter Aletta Lorentz-Kaiser en secretaris Berta Verdam, dochter van een hoogleraar, schreven daarop in een ingezonden brief in het *Leidsch Dagblad* dat zij op de hoogte waren van het goede werk van het Doorgangshuis en samenwerking zeer op prijs stelden, vooral omdat het een ruim arbeidsveld betrof.²³⁴

Twee van de vijf eerste Leidse VOV-bestuursleden, Lorentz-Kaiser en een andere hoogleraarsechtgenote, Bertha Jelgersma-Ris, hadden banden met de VvVK. Die band bleek ook uit

---

²²⁷ *Leeuwarder Courant* 10-12-1902.

²²⁸ Atria, archief W. Wijnaendts Francken, nr.204, inv.nr.286: haar speech in klad. Op het congres spraken uit Nederland ook Anna van Hogendorp, over internationale bestrijding van de handel in meisjes, en Lizzy van Dorp over de huwelijkswetgeving. Zij bezocht het congres samen met haar moeder en deed verslag in: *Sociaal Weekblad* 18:56 (1904), waarin zij schreef dat een 'negervrouw' had gesproken, die grote indruk maakte.

²²⁹ Versluys-Poelman was de opvolger van de Rotterdamse Henriette Bosman-Frank, de eerste presidente.

²³⁰ Zo verwoordde zij in 1908: Myriam Everard, 'Vier feministen en het Nederlandsch Wetenschappelijk Humanitair Komitee. De historische verhouding tussen de Nederlandse vrouwenbeweging en het lesbische', in: *Socialisties-Feministische teksten* 8 (Amsterdam 1978) 149-175, 158.

²³¹ De strubbelingen gingen over geld en dat haar man een 'anti-feminist' was: Atria, archief W. Wijnaendts Francken, nr.204, inv.nr.2: terugblik op haar leven in 1949 en Atria, archief E.C. van Dorp, nr.382, inv.nr.368, brief van 2-6-1912. Uit deze brief over geldconflicten blijkt over 'geen kinderen' minder eensgezindheid.

²³² Zij was de dochter en de zus van kunstschilders Josef en Isaac Israëls en was in 1887 getrouwd met een arts.

²³³ Van Sandick-van Schilfgaarde was de in Zoeterwoude geboren dochter van een in 1864 overleden 'particulier' en ging in Leiden naar school. Zij kwam in 1902 ook in het bestuur van de nieuwe Haagse afdeling.

²³⁴ *Leidsch Dagblad* 17-12-1903.

een gezamenlijke vergadering in 1908 waar de problematiek van ongehuwde moeders centraal stond.²³⁵ Daar las Johan de Meester fragmenten voor uit zijn roman *Geertje*, over een dorpsmeisje dat als kinderjuffrouw ging werken in Rotterdam en zwanger raakte van haar baas, die haar aan haar lot overliet. Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk had deze problematiek al eerder aangestipt in *Hilda van Suylenburg*. Zij pleitte in deze populaire feministische roman voor wijziging van de wet.

De drie andere eerste bestuursleden waren net als de volgende afkomstig uit academisch milieu.²³⁶ Dit waren genoemde secretaris Berta Verdam, die in 1904 met een predikant trouwde en uit Leiden vertrok, student Betty van Aken, die later in het hoofdbestuur kwam van de NBvVK, en **Aleida Maria Goudsmit-Cohen (1872-1943)**. Goudsmit-Cohen kwam uit Groningen, waar zij in 1893 trouwde met een man die net als haar vader advocaat was. Haar man was de zoon van de eerste joodse hoogleraar in Leiden. Het stel kreeg vier kinderen. Aleida Goudsmit was een nicht van hoofdbestuurlid Cohen Tervaert-Israëls; hun moeders waren zussen met de naam Schaap. Er waren nog twee zussen Schaap, Maria Vos-Schaap die bestuurslid was van de Leidsche Kinderbewaarpplaats en de weduwe Henderina Biegel-Schaap, die later naar Leiden kwam. Zij waren van joodse huize, maar Goudsmit-Cohen en de andere gezinsleden stonden zonder geloof in het bevolkingsregister. Haar eerste maatschappelijke activiteit was de VOV, waarna andere volgden zoals de Vereeniging Zuigelingenzorg, de Leidsche Coöperatieve Keuken, de Leidsche Kinderbewaarpplaats, het Leidse comité voor de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913', een breed Vrouwen-oorlogscomité in 1914 en een comité dat vanaf 1928 autotochtjes voor 'ouden van dagen' organiseerde, waar later tochtjes bijkwamen voor 'gebrekkige' kinderen.²³⁷

Een ander VOV-bestuurslid was **Hendrika Wilhelmina Bernardina (Wilhelmina of Mien) van Itallie-van Embden (1870-1959)**. Zij was de dochter van een joodse ijzerhandelaar in Den Haag, maar werd niet gelovig opgevoed.²³⁸ Zij volgde de meisjes-HBS in Den Haag, haalde een lager onderwijsakte piano en schreef zich in 1893 in bij de RUL voor letteren. In 1894 trouwde zij met Leopold van Itallie, eveneens met een joodse achtergrond en zij vestigden zich in Rotterdam waar hun twee kinderen werden geboren. In 1902 werd Van Itallie-van Embden presidente van de Rotterdamse VOV-afdeling en kwam vervolgens in het hoofdbestuur onder voorzitterschap van Wijnaendts Francken-Dyserinck. Van Itallie had Wijnaendts Francken in Rotterdam horen spreken over de handel in 'blanke slavinnen'. De lezing had indruk op haar gemaakt, zo schreef zij aan Wijnaendts Francken, maar had haar toch met een aantal vragen laten zitten. Zo was het verband haar ontgaan tussen de handel in blanke slavinnen en de bordelen, die zouden moeten worden gesloten. Zij kende ook argumenten om de bordelen juist te handhaven om te voorkomen dat prostituees zich door de stad verspreidden en overal mannen aanklampten.²³⁹ Of prostitutie met een verbod kon worden bestreden, bleef door de jaren heen een punt van discussie.

Haar werkzaamheden voor de VOV hadden Van Itallie tot het besef gebracht dat vrouwen kiesrecht moesten krijgen om wetten die voor vrouwen slecht uitpakten te kunnen veranderen:

Resultaat: ik gaf me op in levenden lijve als lid van de 'Vereeniging' en nog al met naam en toenaam, hoewel de lijst toen ook enkele leden onder initialen bevatte, omdat 'familie-omstandigheden' publicatie niet toelieten!²⁴⁰

---

²³⁵ *Leidsch Dagblad* 8-10-1908.

²³⁶ *Leidsch Dagblad* 18-11-1902. Andere Leidse bestuursleden: apothekersechtgenote Paulina ten Bosch-van der Tak, hoogleraar dochter Jenny van Bemmelen, echtgenote van een arts, Nelly Schreuder-Kruijt, die VVK-lid was, net als Aleida Goudsmit-Cohen, zij het pas in 1914.

²³⁷ Autotochtjes: *Nieuwe Leidsche Courant* 15-6-1928. Zij deed dit samen met o.a. twee katholieke vrouwen, Rosalie Driessen en Clemence Smits-de Wit.

²³⁸ Zij staat zonder geloof in het bevolkingsregister. Na de oorlog werd zij remonstrants.

²³⁹ Atria, archief W. Wijnaendts Francken, nr.204, inv.nr.10: brief van 7-6-1902.

²⁴⁰ *Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht 1894-1919* (hierna: *Gedenkboek VVK*) (Amsterdam z.j. (1919)) 144-145.

Zij zette deze stap in Utrecht en werd in 1906 lid van het VvVK-hoofdbestuur, onder voorzitterschap van Aletta Jacobs. Het jaar erop verhuisde het gezin naar Leiden toen Van Itallie werd benoemd tot hoogleraar toxicologie. Hier woonden zijn broer en schoonzus Marianne van Itallie-Simons, die na vertrek naar Amsterdam voorzitter werd van het daar gevestigde tehuis Annette.²⁴¹ In Leiden werd Van Itallie-van Embden VOV-afdelingsvoorzitter als opvolger van Goudsmit-Cohen, die op haar beurt die functie had overgenomen van Lorentz-Kaiser die naar Haarlem was verhuisd. In 1911 opende Van Itallie een VOV-bijeenkomst met literaire voordrachten door Jacoba Flothuis-van Dommelen, waarna bestuurslid Jelgersma-Ris een oproep deed voor nieuwe leden en zestien vrouwen zich meldden.²⁴² Dit was dus een groei in Leiden, twee jaar nadat in 1909 het onderzoek naar het vaderschap mogelijk was geworden. Na deze wetswijziging had de VOV zich een nieuwe taak gesteld, zo bleek toen Cohen Tervaert-Israëls in 1912 in Leiden sprak over: 'Onze opvoedende taak na de herziening van de wet op 't onderzoek naar het vaderschap'.²⁴³ Van de opvoedende taak moest een preventieve werking uitgaan.

Op de VOV-jaarvergadering van 1912, voorgezeten door het uit Leiden afkomstige hoofdbestuurslid Annie van Reedt Dortland-Sillevis, werd besloten dat de volgende jaarvergadering in 1913 in Leiden zou zijn.²⁴⁴ Deze vergadering vond plaats in 't Posthof en werd voorafgegaan door een feestelijke avond, waarop afdelingsvoorzitter Van Itallie de afgevaardigden welkom heette en actrice Alida Tartaud-Kleyn en schrijfster Ida Heijermans voordrachten hielden. Op de vergadering kwam een voorstel tot statutenwijziging ter sprake om de eis op te nemen van maatschappelijke gelijkstelling van het buiten en binnen de echt geboren kind. De aanwezigen konden echter niet tot overeenstemming komen, net zomin als in voorgaande jaren toen het onderwerp ter sprake kwam.²⁴⁵

Na het uitbreken van de oorlog in 1914 lagen de prioriteiten van veel maatschappelijk actieve vrouwen tijdelijk bij andere zaken. Wel kwam er in deze oorlogstijd in Leiden een opvang tot stand voor ongehuwde moeders van welke religie dan ook. Dit was het Henriette-tehuis waarvoor een stichting in het leven was geroepen door de Vereniging Maatschappelijk Werk in de Ziekenhuizen te Leiden.²⁴⁶ In het Henriette-tehuis werden moeders, die waren bevallen in het Academisch Ziekenhuis, opgevangen tot zij werk hadden en voor het kind een kosthuis was gevonden. Twee bestuursleden waren onderwijzersechtgenote Clasina Kriest-Slok en de ongetrouwde fabrikantendochter Conradine Verheij van Wijk. Zij vroegen in 1920 subsidie aan de gemeente, maar het verzoek werd afgewezen.²⁴⁷ Vier jaar later sloot het tehuis de deuren, mogelijk omdat de ongehuwde moeders nu terecht konden in het tehuis De Toevlucht. Ook de katholieke opvang, de Cortona-stichting, bestond nog. Een of twee jaar na het Henriette-tehuis werd ook de Leidse VOV-afdeling opgeheven, al was in 1921 nog geprobeerd de afdeling met 'slechts' 67 leden nieuw leven in te blazen door de jaarvergadering in Leiden te organiseren.²⁴⁸ De laatste jaren was Anna Heinsius-Montijn secretaris van de Leidse afdeling, van wie de man ook weer een academicus was.²⁴⁹

De opheffing van de VOV-afdeling weerspiegelde de landelijke trend waar in 1920 de daling van het ledental inzette. Dit was op het hoogtepunt 2000 geweest en had altijd lager gelegen dan dat

---

²⁴¹ Later stichtte zij met anderen een tehuis in Santpoort voor joodse meisjes die in moeilijke omstandigheden verkeerden. Dit was in 1926 en heette Huize Dina, naar oprichtster Dina Sanson.

²⁴² O.a. *Gebroken Kleuren* van Henriette Roland Holst werd voorgedragen: *Leidsch Dagblad* 1-4-1911.

²⁴³ De lezing van Cohen Tervaert werd gevolgd door een voordracht uit het toneelspel *Een Boete* geschreven door Suze la Chapelle-Roobol. De voordracht was door haar zoon, een acteur: *Leidsch Dagblad* 16-3-1912.

²⁴⁴ *Leidsch Dagblad* 8-7-1912.

²⁴⁵ *Algemeen Handelsblad* 6-7-1913 en *De Telegraaf* 6-7-1913.

²⁴⁶ ELO, archief Vereniging Maatschappelijk Werk in Ziekenhuizen, nr.86, inv.nr.15: diverse stukken over het Henriette Tehuis, 1916-1924.

²⁴⁷ *Handelingen van de Raad* 26-7-1920 en 2-8-1920. Een argument tegen was dat het tehuis ook meisjes opvang van buiten Leiden.

²⁴⁸ *Leidsch Dagblad* 21-4-1921. In 1904 waren dit er 72, landelijk 1300: *Algemeen Handelsblad* 25-6-1904.

²⁴⁹ *Vrouwenjaarboekje* 1915-1920. Haar man was redacteur van *Het Woordenboek der Nederlandsche Taal*.

van de NVVZB.²⁵⁰ De daling viel samen met die van de vrouwenkiesrechtbeweging, die na de verwerving van het vrouwenkiesrecht in 1919 veel leden verloor. Met het kiesrecht konden vrouwen via de parlementaire weg veranderingen bewerkstelligen, was de gedachte. Dat dit zo kon werken, toonde Suze Groeneweg, de eerste vrouw in de Tweede Kamer voor de SDAP. Zij pleitte in een motie voor premievrije moederschapszorg, ook voor de ongehuwde moeders. De motie kreeg steun van de VOV, maar niet van de NVVZB die in de motie geen onderscheid zag tussen gehuwde en ongehuwde moeders en tussen wettige en niet-wettige kinderen. Dit kon in de ogen van de christelijke vrouwen - hoezeer zij de ongehuwde moeders ook een barmhartig hart toedroegen - alleen maar leiden tot minachting van het huwelijk en ontwrichting van het gezinsleven.²⁵¹

Ondanks het dalende ledental bleef de VOV - net als de NVVZB - landelijk voortbestaan als pressiegroep en legde zich toe op de praktische hulpverlening. Als pressiegroepen probeerden VOV en NVVZB de wet te verbeteren die het onderzoek naar het vaderschap mogelijk maakte en pleitten zij samen met 'de lange naam' voor de vrouwelijke kinderrechtshouders.²⁵² De VOV bleef de opvoeding benadrukken, waarvan een preventieve werking moest uitgaan, zoals bleek uit de woorden van voorzitter Carolien van Schaik-Dobbelman uit Wassenaar. Zij constateerde op de jaarvergadering in 1919 in Groningen, dat in Nederland: 'losbandigheid, schaamteloosheid, zedeloosheid, totaal gemis aan verantwoordelijkheidsgevoel' onder de naoorlogse jeugd heerste. Jongeren 'ook uit hogere standen' waren al op vijftienjarige leeftijd op de hoogte van Nieuw-Malthusiaanse middelen en gebruikten die. En: 'Dat een ongehuwde moeder, met zekerheid kan zeggen wie de vader van haar kind is, behoort tot de uitzonderingen.' Om ouders bij te staan in de opvoeding van hun kinderen werd gedacht aan consultatiebureaus.²⁵³

In het VOV-hoofdbestuur zaten nog steeds - voormalige - vrouwenkiesrechtvrouwen, ook uit Leiden zoals penningmeester Christine Lulofs, die voorzitter was geweest van de VVK-afdeling. Zij meldde op de jaarvergadering in 1925 in Rotterdam dat de VOV een nadelig saldo had.²⁵⁴ Desondanks bestond de landelijke vereniging voort en sloot zich in 1930 aan bij de dat jaar opgerichte koepelorganisatie, de Nederlandse Federatie van Instellingen voor de Ongehuwde Moeder en haar Kind (FIOM). De FIOM was een belangrijke stap in de professionalisering van de hulp aan ongehuwde moeders.

4.3 Voorbehoedmiddelen, abortus en homoseksualiteit

4.3.1 De Nieuw Malthusiaansche Bond landelijk en in Leiden

Een andere organisatie, zij het geen vrouwenvereniging, die zich op het vlak van seksualiteit bewoog, was de in 1881 vanuit liberale hoek opgerichte Nieuw-Malthusiaansche Bond (NMB). Deze bond propageerde het gebruik van voorbehoedmiddelen om door beperking van het kindertal de armoede te bestrijden. Het idee van armoedebestrijding verschoof rond 1890 naar de achtergrond en maakte plaats voor de loskoppeling van seksualiteit en voortplanting. Voorbehoedmiddelen in deze tijd waren coïtus interruptus, het condoom, het sponsje, de vrouwenspuit of -douche en het pessarium, dat recent was geïntroduceerd en werd gepropageerd door Aletta Jacobs, de eerste vrouwelijke arts in Nederland.²⁵⁵ Rutgers-Hoitsema, die zowel lid was van de VVK als van de VOV, werd voorzitter van het NMB-hoofdbestuur, haar man was secretaris, en Jacobs, van wie de echtgenoot Carel Gerritsen

---

²⁵⁰ Volgens het *Vrouwenjaarboekje* steeg het VOV-ledental in de periode 1911-1920 van 1579 naar 2026, waar bij de NVVZB de daling al was ingezet.

²⁵¹ *Leidsch Dagblad* 15-4-1920 en *Nieuwe Leidsche Courant* 2-12-1920.

²⁵² Vrouwelijke rechtshouders: *Leidsch Dagblad* 5-11-1919; verbetering van de wet: *Leidsch Dagblad* 2-6-1920.

²⁵³ *Het Vaderland* 6-8-1920. De Haagse VOV-afdeling bleek veruit het grootst met 695 leden (ca. een derde van het totaal) tegenover die van Amsterdam en Rotterdam met 300 minder.

²⁵⁴ *Leidsch Dagblad* 29-4-1925. Lulofs bleef in het hoofdbestuur tot in 1932.

²⁵⁵ M. Advokaat, T. Moll en J. Niekus, 'Geboortenregeling: een vrouwenzaak? Activiteiten van vrouwen en de vrouwenbeweging ten aanzien van geboortenregeling, 1881-1940', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (1980) 111-140, 111.

medeoprichter was van de NMB, kwam in het algemeen bestuur.²⁵⁶ Vanaf 1904 was de NMB aangesloten bij de Nationale Vrouwenraad tot in 1912 meerdere vrouwen uit het NMB-bestuur opstapten, waarna de NMB de Vrouwenraad verliet en daarmee verder af kwam te staan van de vrouwenbeweging.²⁵⁷

De NMB opereerde ook in Leiden maar er zijn weinig namen van betrokkenen bekend. De eerste staan in de *Leydsche Courant* van 1885 en zijn van een latere hoogleraar in Amsterdam en een man die zich opwierp als tandarts.²⁵⁸ Volgens de 'middelenboekjes' die de NMB uitgaf, waren de voorbehoedmiddelen in 1891 in Leiden te verkrijgen bij de arts Koopmans en in 1895 bij een firma in de Breestraat, die adverteerde met onder andere orthopedische instrumenten en korsetten. De voorbehoedmiddelen werden in advertenties niet genoemd.

ALLE
GUMMIWAREN

gegarandeerde kwaliteit.
**Lavement-, Injectie- en Vrouwen-
spuiten in alle genres.**

N.V. Mij. „SANITAS”.

Leiden, Vischmarkt 25, 4335a
Steenschuur 1.
Haarlem, Kruisweg 45.
Amsterdam, Rembrandtplein 2.
Haag, Prinsestraat 80.

IRRIGATORS
in alle genres.

GROOTSTE KEUZE,
NIEUWSTE SOORTEN
**Gummi Vrouwen-
spuiten.**

Vraagt prijs-courant met alle
inlichtingen.

 **Vraagt het Boek
voor de Vrouw.**
met alle inlichtingen en raad-
geringen, franco per post in
gesloten couvert, na ontvangst
van 20 ct. aan postzegels.

Mij. „De Noorderpost”.
Leiden, Hoogewoerd 11.
DEN HAAG: Wagenstr. 143a.
Briefadres uitsluitend Mij.
„De Noorderpost”, Postbox
748, Amsterdam. 5109

Specialit.: Patent Geneesmiddelen.

Advertenties van Sanitas (LD 16-7-1917) en De Noorderpost (LD 10-12-1921) voor 'vrouwen-
spuiten' en andere gummiwaren.

Vanaf 1904 gaf de NMB een kwartaalblad uit, *Het Gelukkig Huisgezin*, met daarin per plaats de namen van 'deskundig' medewerksters, bij wie men voor de middelen terecht kon. Het waren vrouwen uit arbeiders- en middenstandsmilieu, zoals Hendrica Bakker-van Gijzen.²⁵⁹ Zij was de in Leiden geboren dochter van een smid en was dienstbode voor zij trouwde met een kleermaker. Zij kregen een dochtertje. Na de dood van haar man trouwde ze met de handelsreiziger Bakker, maar in 1906 scheidden ze. Daarna kreeg ze nog tweemaal een kind als ongehuwde vrouw. Dat is wel opvallend voor een vrouw die toch wist van voorbehoedmiddelen. In 1908 meldde *Het Gelukkig Huisgezin* dat in Leiden een correspondentschap voor de NMB was gevestigd. Een paar jaar later werd een afdeling opgericht, maar deze was pas in 1913 goed georganiseerd, zo viel in het blad te lezen.²⁶⁰ Deze kreeg te maken met de strenge bepalingen in de Zedelijkheidswet van 1911. Hierin werd reclame op

²⁵⁶ Jacobs was in 1892 getrouwd, maar slechts zelden werd zij met de naam van haar man genoemd.

²⁵⁷ Atria, archief NBvVK, nr.295, inv.nr.63: Beschrijvingsbrieven van algemene vergaderingen van de Nationale Vrouwenraad van Nederland 1912 en 1913.

²⁵⁸ *Leydsche Courant* 11-12-1885. Dit waren C.A. Lobrij Troostenburg de Bruijn en J. Schoondermark, die talloze werkjes schreef op medisch gebied, ook over homoseksualiteit, en zich daarbij presenteerde als 'prof. dr.', al was hij nooit gepromoveerd of zelfs maar afgestudeerd.

²⁵⁹ *Het Gelukkig Huisgezin; orgaan van de Nieuw-Malthusiaanse Bond* 1:1 (1904) en 1:2 (1905). Andere deskundig medewerksters waren Johanna de Wilde-Peschier, getrouwd met een magazijnknecht, en Alida van Itersen-den Hoed, dochter van een sjouwer, getrouwd met een stoker bij de marine. Zij was regelmatig in Den Helder, waar zij ook middelen verstreekte. Het blad verscheen tot in 1928.

²⁶⁰ *Het Gelukkig Huisgezin* 1^e serie:4 (1908) en 1^e serie:9 (1913).

voorbehoedmiddelen verboden en mocht de NMB geen etalages meer inrichten of advertenties plaatsen in de krant. Toch werd in de jaren tien wel geadverteerd met 'gummiwaren', zij het niet door de NMB maar door drogisterijen zoals de firma Sanitas of de 'Mij. De Noorderpost' die in advertenties ook een boek aanpreeft, *De Vrouw*, 'met alle inlichtingen en raadgevingen'.

Dat de zichtbaarheid van de NMB te lijden had onder de wet van 1911 bleek toen in 1914 in de krant werd gevraagd of Leiden een NMB-afdeling had en het antwoord daarop 'nee' luidde. Hierop reageerde de NMB met de melding dat er wél een afdeling was die zelfs over de honderd leden telde.²⁶¹ Het secretariaat was gevestigd aan de Boisotkade, bij de conciërge van het archiefgebouw. Voor inlichtingen kon men terecht bij Emma Blom-von der Nahmer, een fabrikantendochter uit Noord-Brabant en echtgenote van een landmeter bij het kadaster. Deze Jacob Blom staat op een ledenlijst van de NBvVK en is daarmee de enige - indirecte - link met de vrouwenbeweging.

De band tussen NMB en de arbeidersbeweging was duidelijker. In 1915 en van 1918 tot en met 1920 staat Dirk Braggaaar als Leidse NMB-secretaris genoemd in het *Vrouwenjaarboekje*. Deze fabrieksarbeider was in 1907 getrouwd met fabrieksarbeidster Catharina Pieterella de Does. Het echtpaar kreeg drie zonen. Zij sloten zich aan bij de SDAP, de partij waarvoor Braggaaar-de Does later in de Leidse gemeenteraad werd gekozen, waarover in een volgend hoofdstuk meer. Voorzitter van de Leidse NMB-afdeling was de timmerman Nicolaas Olivier, die van de SDAP was overgestapt naar de communistische partij. Hij opende in 1921 de bijeenkomst ter viering van het veertigjarig bestaan van de landelijke NMB.²⁶² Het Leidse ledental lag rond die tijd op 155, maar de klad kwam erin bij gebrek aan een deskundig medewerkster, aldus *Het Gelukkig Huisgezin* in 1928. Wellicht kon de benoeming tot secretaris van Johanna Olivier-Schillemans, de vrouw van Olivier, hierin verandering brengen.²⁶³ Een andere 'zeer gewaardeerde medewerkster' was Antonetta Trouwee-van der Lucht, zo blijkt uit de overlijdensadvertentie die was geplaatst door bestuur en leden van de NMB, nadat zij in 1933 door een ongeval om het leven was gekomen. Dat zij lid was van de SDAP bleek uit het feit dat zij werd gememoreerd in *De Proletarische Vrouw*, het blad van de SDAP-vrouwen.²⁶⁴

De vanuit liberale hoek opgerichte NMB werd in een later stadium in Leiden dus vooral gedragen door SDAP-leden.²⁶⁵ Net als de NVVZB en de VOV veranderde de NMB van een organisatie met een ideologie naar een hulpverleningsorganisatie door de oprichting van de consultatiebureaus, de Rutgershuizen, en als verstrekker van voorbehoedmiddelen. Heel progressief was de NMB daarin niet; zij verstreekte deze alleen aan gehuwden. Desondanks steeg het landelijke ledental van 352 in 1884, naar 26.866 in 1937.²⁶⁶ Deze ledengroei was tot groot verdriet van met name katholieken. Die lieten in de *Leidsche Courant* wel eens een tegengeluid horen: gebruik van middelen was tegennatuurlijk en tegen Gods wil, maar waarschijnlijk deed de NMB met deze (anti)reclame haar voordeel: meer mensen wisten nu dat de middelen bestonden.²⁶⁷

4.3.2 Abortus

Het lag in de lijn der verwachting dat christelijke organisaties - zeker de katholieke - tegen het gebruik van voorbehoedmiddelen waren. Het lag minder voor de hand dat de tweede vrouwelijke arts in Nederland, Catharine van Tussenbroek, zich tegen de NMB keerde door zich aan te sluiten bij de

---

²⁶¹ *Leidsch Dagblad* 4-2-1914. De penningmeester was een metselaar.

²⁶² *Leidsch Dagblad* 19-11-1921. Hij was secretaris geweest van het SDAP-koor De Stem des Volks.

²⁶³ *Het Gelukkig Huisgezin*, 1^e serie:33 (1921) en 13:1 (1928). Schillemans was de dochter van een slagersknecht.

²⁶⁴ *De Proletarische Vrouw* 28:948 (1933) en *Leidsch Dagblad* 23-10-1933. Trouwee was de dochter van een tabakskerver en getrouwd met een los werkman.

²⁶⁵ Dit beeld komt deels overeen met dat van historicus Röling, die een gedaantewisseling constateerde van 'een liberaal georiënteerde antisocialistische club' naar een 'door radicale bestuursleden geleide, amorfe belangenorganisatie van voorbehoedmiddelengebruikers': Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929* (Amsterdam 2005) 233.

²⁶⁶ Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland*, 70, 99-100.

²⁶⁷ *Leidsche Courant* 4-3-1933.

Vereeniging tot bestrijding van het Nieuw-Malthusianisme.²⁶⁸ De tegenstanders van het gebruik van voorbehoedmiddelen meenden dat het tegennatuurlijk was en dat het prostitutie en abortus in de hand werkte. Een arts had zich in *Vox Medicorum* zeer negatief uitgelaten over de middelen, waarop Wijnaendts Francken-Dyserinck schreef:

De meeste der vrijzinnige bestrijders van reglementeering en prostitutie zien in het N.-M. [Nieuw Malthusianisme] een der prachtigste middelen om dat kwaad tegen te gaan. Geheel in strijd zijn we hier dus met Cath. van Tussenbroek wier: 'Pr.[Prostitutie] en N.-M. zijn tweelingzusters', helaas tot een gevleugeld woord is geworden, waar al te vaak gedachteloos aangehaald. Tweelingzusters zijn ze alleen in zooverre als de anti-revolutionnaires (...) ze steeds in één adem noemen. Een bewijs dat ze samen welig opschieten is echter nog steeds niet geleverd.²⁶⁹

Ook het op een lijn stellen van voorbehoedmiddelen en abortus deed afbreuk aan de zaak, want waar anticonceptie al in de taboesfeer lag, gold dit zeker voor het afbreken van de zwangerschap. Tussenbroek was op de hoogte van de praktijk van de 'criminele abortus' die vaak tot ziekenhuisopname leidde, maar zag voorbehoedmiddelen niet als vorm van preventie.²⁷⁰ Bij deze criminele abortus ging het om ongewenst zwangere vrouwen die bijvoorbeeld met breinaalden aan de slag gingen om de vrucht af te drijven of zich wendden tot illegale aborteurs, bijgenaamd engeltjesmakers.

Vanuit de vrouwenbeweging sprak alleen Drucker zich in haar blad *Evolutie* uit voor abortus en vond dat dit de beslissing van een vrouw in een noodsituatie kon zijn. Dat vond ook NMB-bestuurslid Flora de Beer-Meijers. Zij had in 1905 al een polemieek gevoerd met een man die de NMB beschuldigde van abortus, wat de NMB ten stelligste ontkende.²⁷¹ In 1918 liet De Beer weer van zich horen. In een brief aan het Gerechtshof te Amsterdam protesteerde zij tegen de zware bestraffing van abortus en pleitte indirect voor het recht der vrouw om daarover te beslissen. De NMB nam hiervan afstand in *Het Gelukkig Huisgezin* door te schrijven dat het om een persoonlijke mening ging.²⁷²

In andere bladen zoals *De Vrouw* of *De Proletarische Vrouw* waarin - over het algemeen positieve - aandacht was voor voorbehoedmiddelen werd over abortus niet gesproken. De omzichtigheid waarmee het thema werd benaderd, zei niets over de praktijk, maar wel over het taboe. Wijnaendts Francken-Dyserinck wist dan ook wat ze deed toen ze insinueerde dat Jacobs aan vruchtafdrijving had gedaan.²⁷³ Het geeft niet alleen aan hoe de verhouding was tussen die twee, maar ook dat abortus nog een lange weg naar acceptatie had te gaan.

4.3.3 Homoseksualiteit en genderrollen

Aan het begin van de twintigste eeuw was homoseksualiteit geen onbekend verschijnsel, maar voor de NMB was het geen gespreksonderwerp. Het onderwerp bleef met stereotypering en taboes omgeven.²⁷⁴ In 1907 was Wijnaendts Francken-Dyserinck door de uitgever van het vertaalde boek van

²⁶⁸ Bosch, *Aletta Jacobs 1854-1929*, 239.

²⁶⁹ *Vox Medicorum* 2:14 (1902).

²⁷⁰ Tussenbroek schreef samen met de gynaecoloog Hector Treub, 'Den crimineelen abortus in Nederland', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde (NTvG)* 1908;52, 1149-1161, met daarin een inventarisatie van ziekenhuisopnamen na de illegale abortus en met schrijnende voorbeeldgevallen.

²⁷¹ *Het nieuws van den dag* 20-11-1905, *Algemeen Handelsblad* 6-12-1905 en tentoonstelling over de NMB op de IISG-website: <https://iisg.nl/exhibitions/neomalthusianism/index-nl.php>.

²⁷² De brief werd gepubliceerd in het *Weekblad van het Recht: Advokaat e.a.*, 'Geboortenregeling: een vrouwenzaak?', 139.

²⁷³ Bosch, *Aletta Jacobs 1854-1929*, 595-596.

²⁷⁴ Koenders, *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie*, 172-173 en 333. Het woord homoseksualiteit was als Duits begrip in 1892 in Nederland geïntroduceerd door de arts A.W. van Renterghem: Myriam Everard, *Ziel en zinnen: over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Groningen 1994) 14-15.

dr. August Forel, *Het Sexueele vraagstuk* gevraagd een aanbeveling te schrijven. Zij had daarop gereageerd met de woorden:

U meent mijn naam noodig te hebben ‘als vlag voor de reine bedoelingen van prof. Forel.’
Heeft men dan zoo weinig menschenkennis?²⁷⁵

Zij schreef de aanbeveling wel, want ze vond het een belangrijk boek. Een van de onderwerpen in het boek was homoseksualiteit, waarbij Forel uitgebreid inging op de verschillende subculturen van homoseksuele mannen en de ‘amor lesbicus’ of ‘sapphisme’ van vrouwen. Zijn beeld van homoseksuele vrouwen was dat van een zich man voelende vrouw, die zich liefst in mannenkleden vertoonde en ‘mannengewoonten’ aannam.²⁷⁶ In het stereotype beeld van wat een man en wat een vrouw was, begon in de eerste golf langzaam verandering op te treden bijvoorbeeld dankzij vrouwen die zich op voorheen mannenterrein begaven, zoals de universiteiten, al ging dit volgens sommigen ten koste van hun vrouwelijkheid.

Anderen legden een causaal verband tussen vrouwenbeweging en homoseksualiteit, in die zin dat de vrouwenbeweging de vrouw onafhankelijk maakte en daarmee mannelijk voelende karakters kweekte.²⁷⁷ Dat de vrouwenbeweging geleid werd door onafhankelijke, geëmancipeerde, vrouwen spreekt voor zich en daaronder waren ongetwijfeld homoseksuele vrouwen, al lieten die zich zelden kennen. Lesbiennes waren ook minder zichtbaar dan homoseksuele mannen. Mannen konden zich in publieke ruimtes bewegen om gelijkgestemden te treffen, zeker in de grote stad. De vrouwen hadden door grotere onzichtbaarheid ook minder identificatiemogelijkheden. Vriendschappen tussen vrouwen riepen ook minder snel de verdenking op van homoseksualiteit. Die onzichtbaarheid had een voordeel, namelijk dat lesbiennes zelden de dupe waren van het discriminerende artikel 248bis in de Zedelijkheidswet. In de periode van 1911 tot 1971, het jaar dat het artikel werd opgeheven, was onder de veroordeelden van homoseksuele handelingen slechts één procent vrouw.²⁷⁸

De discriminerende wetgeving, een verslechtering van de bestaande situatie, leidde tot de oprichting van de eerste homo-organisatie in Nederland die zich vooral op mannen richtte. Dit was het in 1912 door Jacob Schorer opgerichte Nederlandse *Wissenschaftlich-humanitäres Komitee* (NWHK), een afdeling van het Duitse comité, opgericht door Magnus Hirschfeld.²⁷⁹ De NWHK streed voor gelijkberechtiging van homo's en hetero's door het geven van voorlichting. De wetgeving had tevens een reactie opgeroepen in de vorm van een solidariteitsverklaring met homoseksuelen. Deze verklaring stond in de brochure: *Wat iedereen behoort te weten omtrent Uranisme (homosexualiteit: liefde voor personen van het eigen geslacht). Hoe Uraniërs beoordeeld moeten worden*. Er stonden 130 namen onder de verklaring. Slechts een ondertekenaar woonde in Leiden, C.J. (Johan) Wijnaendts Francken, de man van Welmoet Dyserinck. Haar naam staat niet bij die van negentien vrouwelijke ondertekenaars, van wie er vier een relatie hadden met de vrouwenbeweging. Een van die vier was

---

Van Renterghem was betrokken bij de Nederlandse uitgave van Forels boek: *Het sexueele vraagstuk*. Hij was de oom van de Leidse Willemine Heijligers-van Renterghem, lid van de Bond voor Vrouwenkiesrecht.

²⁷⁵ A. Forel, *Het sexueele vraagstuk* (Amsterdam 1924). In de editie van 1924 staat nog steeds de aanbeveling van Wijnaendts Francken uit 1907.

²⁷⁶ Forel, *Het sexueele vraagstuk*, 214-216.

²⁷⁷ Dit deed bijv. de Duitser Magnus Hirschfeld, een arts die een voorvechter was van het decriminaliseren van homoseksualiteit. Hij schreef dat lesbische vrouwen door hun ‘mannelijke’ eigenschappen, zoals organisatietalent en natuurlijk leiderschap, een belangrijke bijdrage leverden aan de vrouwenbeweging: Maurice van Lieshout, ‘Lustvijandig, wetenschappelijk, voorzichtig en volhardend; de Nederlandse homobeweging in het begin van de 20^e eeuw’, *Groniek, Homoseksualiteit & geschiedenis* 66 (1980) 55-62, 58.

²⁷⁸ Dit was van 5000 veroordeelden van homoseksuele handelingen met 16-21-jarigen: Maaïke Meijer, ‘Waar zijn de lesbiennes gebleven?’, *De Correspondent*, 6-7-2016. Zij constateerde nog steeds een grotere onzichtbaarheid van lesbiennes.

²⁷⁹ Agnes van Steen, ‘Wandelen langs veertig jaar Leidse homobeweging (1968-2008), een inleiding’, *Jaarboek Dirk van Eck* (2010) 177-188, 178.

Titia van der Tuuk - de enige ongetrouwde vrouw - van wie bekend was dat zij lesbisch was, zij het zonder de liefde te consumeren. Zij was namelijk lid van de Rein Leven Beweging.²⁸⁰

4.3.4 De Rein Leven Beweging en het geneeskundig onderzoek voor het huwelijk

De Rein Leven Beweging (RLB) was in 1901 opgericht en zou bestaan tot kort na 1930, het jaar dat een leidende figuur, de christen-anarchist Lodewijk van Mierop, overleed. De RLB was van mening dat de geslachtsgemeenschap - binnen het huwelijk - gericht moest zijn op voortplanting, waarmee ook de homoseksuele geslachtsdaad werd verworpen, net als het gebruik van anticonceptie. In 1912 werd de RLB lid van de Nationale Vrouwenraad, omdat zij de opvatting huldigde dat mannen en vrouwen binnen het huwelijk gelijkwaardig moesten zijn. Dit was mogelijk de reden, en wie weet ook de 'geslachtelijke zelfbeheersing', dat de RLB een grote aantrekkingskracht had op vrouwen.²⁸¹ Hoeveel aanhangers de RLB in Leiden had, is niet te zeggen, al was er wel sprake van een 'Leidse groep' toen Versluys-Poelman in 1903 namens deze beweging een lezing in Leiden kwam geven.²⁸²

De RLB pleitte er ook voor dat partners voor hun huwelijk een geneeskundige verklaring zouden overleggen.²⁸³ In 1912 nam het Comité ter Bevordering van Geneeskundig Onderzoek vóór het Huwelijk deze zaak van de RLB over. Vanuit Leiden zaten Van Itallie-van Embden en Wijnaendts Francken-Dyserinck, die toen ook in Leiden woonde, in dit comité. Het ging bij dit geneeskundig onderzoek om geslachtsziektes en erfelijk overdraagbare ziektes, maar ook om homoseksualiteit. Als dergelijke zaken bijtijds werden ontdekt, kon dit huwelijksleed voorkomen. Daarbij zouden dergelijke zaken ook grond voor echtscheiding moeten zijn, naast de vrijwel enige erkende grond: overspel.

In de jaren twintig kwam in Leiden een afdeling van het 'Comité ter Bevordering' tot stand, die openbare bijeenkomsten organiseerde. Van Itallie was een van de sprekers, net als de Amsterdamse arts Bernard Premsele.²⁸⁴ Bij de 'aanbevelers' van het comité was de eerste vrouwelijke huisarts in Leiden, Catharina Hovens Gréve, die in Leiden geneeskunde had gestudeerd.²⁸⁵ Zij nam op een congres van academische vrouwen in 1926 ook een progressief standpunt in over voorbehoedmiddelen, namelijk dat kennis daarvan een onderdeel zou moeten zijn van de medicijnenstudie.²⁸⁶

Premsele was in 1932 medeoprichter van de Nederlandse afdeling van de *Weltliga für Sexualreform* ofwel de Wereldbond voor Sexueele Hervorming, waarbij ook vrouwen uit de vrouwenbeweging betrokken waren. Wijnaendts Francken-Dyserinck schreef samen met haar ex-man een commentaar op het ontwerp-werkprogramma en de ontwerp-statuten. Hierin waren progressieve standpunten geformuleerd, die tijdens de tweede feministische golf gerealiseerd zouden worden.²⁸⁷

De Duitse bezetting in 1940 maakte een einde aan het bestaan van de NMB, het NWHK en de Wereldbond. Na de oorlog keerde de NMB terug als de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) die de seksuele emancipatie van vrouwen en homo's aan het eind van de jaren zestig ondersteunde, de tijd van de seksuele revolutie. Het naoorlogse COC kan als een voortzetting worden gezien van het NWHK.

---

²⁸⁰ De 130 ondertekenaars en RLB-leden staan op de website *Humanitarisme.nl*. Zie ook: Everard, 'Vier feministen' en Everard, 'Titia van der Tuuk en het vrije denken'. Ook Marie Jungius, o.a. actief bij de Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, was lesbisch. Zij verbleef enige tijd bij de president van de tentoonstelling, Goekoop-de Jong van Beek en Donk, tegenover wie zij avances maakte. Die werden niet gewaardeerd: Elisabeth Leijnse, *Cécile en Elsa, strijdbare freules* (2015) 220-221.

²⁸¹ In 1914 was het aantal vrouwelijke leden 246 op een totaal van 451: Everard, 'Vier feministen', 159.

²⁸² *Leidsch Dagblad* 7-5-1903.

²⁸³ Leony van der Splinter, *Dertig jaar streven naar rein leven. De Rein Leven Beweging in Nederland (1901-1931)* (doctoraalscriptie, Leiden 1986) 47. Eerder was een voorlopig 'comité van actie' opgericht, waarbij o.a. 'de lange naam' en de VOV zich aansloten: *Het Nieuws van den Dag* 2-11-1912.

²⁸⁴ *Leidsche Courant* en *Leidsch Dagblad* 8-2-1924.

²⁸⁵ *Nieuwe Leidsche Courant* 26-1-1924.

²⁸⁶ Schreuder e.a., *Een verbond van gestudeerde vrouwen*, 43-44.

²⁸⁷ De *Weltliga* was geïnitieerd door Hirschfeld en Forel. Commentaar: Atria, archief W. Wijnaendts Francken, nr.204, inv.nr.44.

4.4 Conclusie

In dit hoofdstuk stonden de organisaties centraal die raakvlakken hadden met seksualiteit. Daarvan behoorden de christelijke NVVZB en de neutrale VOV tot de vrouwenbeweging. De twee verenigingen hadden zowel een liefdadig als emancipatoir doel, namelijk de zorg voor ongehuwde moeders en de verandering van de wetgeving waaruit een dubbele seksuele moraal sprak. De NVVZB streed daarbij tegen de gereguleerde prostitutie. Beide verenigingen wilden hun politieke doel bereiken door het sturen van adressen aan de regering en zochten steun binnen de Nationale Vrouwenraad.

VOV en NVVZB versterkten elkaar in de strijd omtrent het vaderschap, maar bestonden in Leiden naast elkaar zonder overlappende leden en met een andere basis. Voor de NVVZB was dit het 'gelijkgelovige' Doorgangshuis. Veel bestuursleden kwamen uit predikantenmilieu. De VOV had zowel landelijk als in Leiden personele banden met de vrouwenkiesrechtbeweging. Daaronder waren meerdere hoogleraarsvrouwen, wat typisch was voor de Leidse vrouwenbeweging. Enkelen daarvan speelden een rol in het hoofdbestuur, ook nadat de Leidse afdeling was opgeheven. Anders dan de NVVZB organiseerde de VOV in Leiden openbare propagandabijeenkomsten en leek daarmee wat betreft actierepertoire op de vrouwenkiesrechtverenigingen. De NVVZB bleef in Leiden voortbestaan, ook nadat de politieke doelen met wetgeving waren bereikt en landelijk na 1914 de daling van het ledental was ingezet. Zij zette haar praktische werk voort in de vorm van tehuizen, waarbij sprake was van overlappende bestuursleden. Die overlapping was er ook met de in 1921 opgerichte Leidse afdeling van de NCVB, dus deze nieuwe christelijke vrouwenvereniging lijkt daarmee eerder een medestander dan een concurrent.

De daling van het landelijke VOV-ledental was na 1919 ingezet en toonde de band met de vrouwenkiesrechtbeweging, die na 1919 ook leden verloor. De dalende trend werd weerspiegeld in de opheffing van de Leidse afdeling in de jaren twintig. Dit was nadat een geloofs-neutraal tehuis voor ongehuwde moeders in Leiden werd opgeheven en daarmee een mogelijkheid om Leidse vrouwen voor de zaak te interesseren en zo te mobiliseren.

Dat de NVVZB en de VOV landelijk bleven voortbestaan nadat het doel deels was bereikt met wetgeving kwam doordat de wet in gebreke bleef en de problematiek rond het ongehuwd moederschap niet verdween, net zomin als de dubbele seksuele moraal en prostitutie. De Leidse afdelingen van beide verenigingen volgden de landelijke lijn en weken alleen in details af.

Het doel van de NMB verschoof van armoedebestrijding naar hulpverlening in de vorm van de verstrekking van voorbehoedmiddelen. Dit doel bleef bestaan en daarmee de NMB. De band van de landelijke NMB met de vrouwenbeweging, in het bijzonder met de VvVK en VOV bleef niet bestaan. Het is de vraag of deze band in Leiden überhaupt bestaan heeft. Voorbehoedmiddelen werden in deze tijd niet eensgezind omarmd door de vrouwenbeweging. Hierbij hielp ook niet dat de wetgeving van 1911 de openbare verkoop verbood en dat een verband werd gelegd met abortus. Dit leidde mogelijk in de kring van de vrouwenbeweging tot meer verhulling, in tegenstelling tot in SDAP- en arbeiderskringen, waaruit bestuursleden en medewerkers voor de NMB kwamen.

De RLB was een tijdelijke bondgenoot van de vrouwenbeweging door te pleiten voor een verbetering van de huwelijkswetgeving en voor geneeskundig onderzoek voor het huwelijk. Hiervoor kwam in Leiden een comité tot stand waarbij voormalige kiesrechtvrouwen betrokken waren. Het geneeskundig onderzoek werd gekoppeld aan de beperkte gronden voor echtscheiding. Een van de gronden zou homoseksualiteit moeten zijn, vond dit comité. De RLB verdween van het toneel met het overlijden van een belangrijke leider. De in 1912 opgerichte homo-organisatie - naar aanleiding van de discriminerende wetgeving - was in de praktijk een mannenaangelegenheid, die los stond van de vrouwenbeweging, al waren er hieruit een paar vrouwen die de oprichting steunden. De reikwijdte in Leiden is niet bekend. Na de Tweede Wereldoorlog continueerden de NMB, VOV en NVVZB in enigszins gewijzigde vorm hun bestaan.